

цінностям народу, а не певних соціальних груп: «Народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» (Мысль. – С. 222).

Важливими для розуміння мовної перспективи є думки О. О. Потебні про розвиток мови не шляхом занепаду форм (панівна у мовознавстві з кінця XVIII ст. думка А. Шлегеля), а шляхом удосконалення її можливостей, зокрема й скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення кількість форм може зменшуватися. Виникають нові більш економні способи вираження відповідних значень і зв'язків. Українська мова розвивалася не завдяки, а всупереч екстралінгвальним чинникам. Сьогодні вносить свої корективи в мовну практику. Заперечувані десятиліттями цінності частково повертаються, оновлюються, змінюються. Актуальними залишаються теоретичні напрацювання класиків лінгвістичної науки. З плином часу думки О. О. Потебні прочитуємо по-новому. Багато з них є важливим підґрунтям сучасних теорій історії мови, лінгвостилістики, загального мовознавства.

Наталя Шарманова

СЕМАСІОЛОГІЧНІ ЕТЮДИ О. О. ПОТЕБНІ ПРО «ВІДНОСНО НЕВЕЛИКІ РОЗУМОВІ ВЕЛИЧИНИ» І СУЧАСНА ТЕОРІЯ КЛІШЕ

Традиційними в лінгвістиці є семасіологічні проблеми: тлумачення лексичного значення, вивчення семантичної будови, мотивування змін у семантиці слова, аналіз синтагматичних і парадигматичних відношень у мові тощо.

Найяскравішим інтерпретатором семасіологічних ідей Вільгельма фон Гумбольдта, Геймана Штейнталя та інших західноєвропейських мовознавців у славістиці, на думку В. А. Звегінцева, є Олександр Опанасович Потебня. У відомій теоретичній праці «Думка і мова» (1862) викладено питання взаємозв'язку мови з мисленням, акцентовано увагу на діяльнісно-творчому характері мовної діяльності.

Зокрема він стверджував, що в мисленні людей існує два типи розумових форм – загальнолюдські логічні і національні, зумовлені особливостями граматичної будови мов. Актуальною для осмислення сучасної теорії кліше (наприклад, у праці Пермякова Г. Л. «От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише)». – М., 1970) є думка О. О. Потебні про виокремлення саме національно маркованого складника: «Ми можемо сказати, що ті, хто розмовляє однією мовою, за допомогою даного слова розглядають різноманітні в кожному із них змісти цього слова під одним кутом, з однієї й тієї ж точки. Під час перекладу на іншу мову процес ускладнюється, бо тут не тільки зміст, але й уявлення інші» (Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 37). За мовознавцем, «сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості попередні сприйняття (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно примушує людину користуватися скарбами свого минулого».

У семасіологічних студіях О. О. Потебня послуговується поняттям «згущення думки», що в подальшому було взяте за вихідну концепцію не лише пареміологами, а й психолінгвістами й когнітивістами. «Згущення думки» передбачає такі мисленнєві механізми, за яких різноманітні явища концентруються в невеликій кількості знаків. Таким прикладом є постійно відтворювані мовні одиниці – паремії.

Грунтовний аналіз паремій, здійснений Потебнею на матеріалі східно- і південнослов'янських мов, дослідження питань згущення думки й символізму в цих лінгвальних одиницях, внутрішньої форми слова започаткували у вітчизняному мовознавстві не тільки теоретичне осмислення слов'янської пареміології, а і визначили підґрунтя всієї теорії фразеологізації та клішування. Уперше в слов'янській філології О. О. Потебня, вивчаючи шляхи виникнення прислів'я із байки та обґрунтовуючи принципи переходу народних висловів до розряду афористичних, розпочав лінгвістичну ідентифікацію паремій.

Дослідник виокремлював два шляхи виникнення паремій, які в сучасному мовознавстві пояснюють за допомогою двох термінів: 1) комплікативний (специфічне ускладнення семантичної структури, смислова конденсація вислову, за

допомогою якої в мовній одиниці закріплюються результати ланцюжка умовиводів); 2) імплікативний (згортання тексту до одного кінцевого вислову або семантичне стискування байки до прислів'я зі збереженням змісту і наявним натяком на первинний текст). Еволюція паремій (за О. О. Потебнею) виглядає так: образний вислів → інакомовність → знак.

Дослідник зауважує: «Думка, все те, до чого застосовувалося образне прислів'я протягом століть, міститься в ньому самому, – не менш казкова, ніж перетворення віршового розміру на сокола, що краде божественний напій» (Потебня А. А. Из лекций по истории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1930. – С. 52). Сам текст структурно й семантично побудовано так, що асоціативний образ дає змогу замінювати значну кількість різноманітних думок «відносно невеликими розумовими величинами».

Міркування О. О. Потебні про творчу діяльність народу в царині продукування відтворюваних словесних знаків нині розвинулися у теорію мовного кліше (це поняття охоплює власне паремії, крилаті слова, афоризми тощо) чи то предикативного, чи то напівпредикативного типів.

Насамперед йдеться про розвиток фразеології у зарубіжному й вітчизняному мовознавстві. Зарахування кліше до її об'єкта ґрунтувалося на широкому витлумаченні цих мовних знаків. Так, одні фразеологи сходилися на тому, що кліше – стійкі фрази замкненого типу чи фразеологічні одиниці предикативного характеру. Традиційно за ознакою відтворюваності й надслівності до фразеологічного корпусу залучили всі усталені утворення – від ідіом, семантично еквівалентних слову, до прислів'їв і крилатих висловів, що є виразами предикативної інформації (М. М. Шанський). Інші дослідники уналежують кліше до автономних стереотипних блоків у світлі механізмів комунікації, кваліфікують їх, як регулярні (постійні) комбінації словесних знаків із традиційно усталеними значенням і формою. Ці ознаки набули статусу диференційних для характеристики процесу клішування, тобто властивості мовної одиниці сприйматися глобально, як конструктивного й семантичного цілого, що відтворюється без істотних змін у певних комунікативних ситуаціях

(Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) // Паремнологический сборник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М., 1978. – С. 35–52).

Сучасна теорія кліше як відтворюваної одиниці комунікації розвивається, поглиблюється, про що засвідчують численні праці мовознавців світу (Ch. Bally, A. Hornby, S. Leszczak, E. Partridge, R. Rathmayr, J. Rogers, I. В. Арнольд, В. М. Бурунського, В. Гвоздева, Т. М Дрідзе, М. П. Котюрової, В. В. Красних, М. А. Кронгауза, О. С. Кубрякової, Л. Маккензена, Р. Міньяр-Белоручева, Т. М. Ніколаєвої, Ю. В. Рождественського, В. В. Стрибижева, О. І. Шейгал та ін.). І власне ознаку відтворюваності, ідіоматичності вже не виділяють як визначальну (як це об'єктивно щодо фразеології). Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, О. С. Кубрякова, Д. Е. Розенталь та інші дослідники в царині теорії кліше сходяться на думці, що для цих одиниць притаманне пряме значення, а не переносне, як для фразем, і вони позбавлені образності. Наприклад, такі регулярні (постійні) комбінації словесних знаків, що є автономними блоками із традиційно усталеними значенням і формою, які фіксуємо в мові засобів масової інформації як стилетвірні одиниці: *українські політичні сили; політичні технології; екстремістські групи* (Українська правда, <http://pravda.com.ua>, 19. 11. 2013); *надзвичайний стан; суспільно-політична ситуація; офіційні переговори; українська традиція* (Українська правда, 17. 09. 2014), *масові процеси; особливий статус* (Українська правда, 17. 09. 2014). Суспільна сфера зумовлює прагматику подібних мовних одиниць, що позначають політичні поняття: *Революція гідності; Хода гідності* («1-й Національний канал», 24. 08. 2014); *Марш гідності; запалити промінь гідності; Промені Майдану* (канал «Україна», 24. 08. 2014).

Повертаючись до теорії «відносно невеликих розумових величин» О. О. Потебні, відзначаємо, що саме т. зв. нейтральні кліше тяжіють до пареміологічних одиниць (див. праці А. А. Крикманна, Г. Л. Пермякова, О. М. Саввіної та ін.). Теорія таких специфічних мовних формул розвивається у напрямках

культури мови та естетики висловлення (Л. Маккензен, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб), семасіології та ономасіології в мові, що зачіпають і процеси стереотипізації мовної свідомості (один із проявів потебнянського «згущення думки»): передаючи інформацію, вони відтворюються автоматично, без особливих мисленневих зусиль. За апперцепційною моделлю мовної діяльності Олександра Опанасовича Потебні подібні «відносно невеликі розумові величини» є виразно аналітичними, мовно-інформаційними знаками, нерідко з етнічними компонентами семантики.